

מחנה ג' – מערת-המטמון

מאת

פ. בר-אדון

השנה המשכנו בחפירות במערת-הסיירים שבנחל-משמר, שהתחלנו בהן אשתקד; ערכנו בדיקות נוספות של מערות אחרות בנחל וסביבו; ואף פתחנו בחפירות במערה סמוכה, שמספרה 3, מדרום-מערב לצוק שמעל למערה 1, ובה נתגלה חומר כאלקוליטי בלבד.

אף בעונה זו השתתפו בעבודת המשלחת מתנדבים ממשקי ההתיישבות העובדת, שמקצתם נטלו חלק גם בפעולות של העונה הקודמת; סטודנטים מהמחלקה לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים; וסטודנטים מחוץ-לארץ.

ב-12 באפריל 1961 הגיעה למקום יחידה של חיילי צה"ל, שהתקינה מחנה-אהלים; סולם וחבלי-בטחון לירידה המתוכננת למערה; סידורי-חשמל באהלים ובתוך המערה; וקשר טלפוני בין המחנה למערה ובינם לבין שאר המחנות ומערותיהם. באנו ב-14 באפריל, בשעות הערב, והודות להכנות המוקדמות של יחידת-צה"ל היה בידנו לפתוח למחרת בבוקר בעבודת-חפירה סדירה, בלא להפסיד זמן על סידורים ארגוניים.

נעים לי לציין, שהחיילים, למרות עיסוקם המלא בסידורי-אוכל ושירותי-בטחון, הקדישו, ללא יוצא מן הכלל, את שעות הפנאי והנופש שלהם לעבודה בתוך המערות. סלעי-מפולת גדולים, שאי-אפשר היה לפוצצם בפנים המערה מחמת חשש להתמוטטות בה, הוזזו וגולגלו בידיים, במאמץ על-אנושי ממש של כל העובדים, לתוך התהום, כדי לפנות שטחי-חפירה נוספים. לשבח מיוחד ראויים המתנדבים, שהתגייסו לשבוע ימים בלבד והחליטו, מתוך יזמה עצמית, להמשיך בעבודה אף בשבוע השני, שכן לא קיבלנו כמעט כל תגבורת, פרט לשלושה מתנדבים, שהצטרפו אלינו ביום של חילופי המשמרות. בעצם יש לזקוף את הצלחת המבצע על חשבון עובדים מסורים אלה*.

* ואלה שמותיהם: גיורא אילני (יטבתה), יואב אלוה (שערה-עמקים), דורון בר-אדון (ירושלים), יעקב ביראק (סאסא), ארנון גורן (גבעת-עוז), יוסף גינת (סטודנט),

שלולא הסתכנותם והתלהבותם, למרות יבול-הממצאים הצנוע בשלבה הראשון של הפעולה והעמל המפרך בתוך ענני אבק מבוקר עד ערב, ודאי לא היינו זוכים בתוצאות המפתיעות שנפלו בחלקנו, ואשר הוסיפו למערת-הסיירים שם-כבוד — "מערת-המטמון".

לממצאים של העונה הראשונה, שנתגלו בשכבה העליונה, נוספו השנה שני קרעי פאפירוסים ושלושה אוסטרקונים. הפאפירוסים נשתמרו במצב גרוע, אחד מהם כתוב עברית; ונראה הדבר, שהוא שטר-מכירה, הואיל ואפשר להבחין בו שרידי התימות של שמות, שלאחר אחת מהן רשומות, כנראה, המלים "על נפשה"; כן נמצא עליו הסימן 4, המציין מידת-תבואה או חיטה. הפאפירוס השני הוא בלתי-קריא. על שלושת האוסטרקונים כתובות אותיות עבריות. תוצאות הפענוח תימסרנה בפרסום המלא. כן נתגלו שרידי עור ובהם חפצי-קש, שברים של כלי-זכוכית, שיירי-מוזן, שרידי בעלי-חיים וכלי-חרס — כולם מעל לרצפה כבושה. במקומות מספר אפשר היה להבחין הפעם, כבעונה הקודמת, ברצפה כבושה שנייה. אפשר, שרצפה שנייה זו, שעליה נמצאו כמה טיפוסי כלים, שמקובל ליחסם למאה הראשונה לספה"ג, שימשה מקלט לפליטי-חרב בתקופת החורבן של הבית השני.²

הלן גרבר (ארצות-הברית), דבורה דוב (סטודנטית), שלמה זידליך (כפר-מסריק), ראוון יודנפרוינד (בית-קמה), יוסף-ג'ו יחזקאל (אורים), ליאון יודקין (ירושלים), יוסף לישנסקי (עין-השופט), יורם-פיצ'י למברג (תל-אביב), ישי נאור (שערי-העמקים), יהושע סליטרניק (עין-גב), פנחס עופרי (גברעם), רות פצ'רסקי (ארגנטינה), דני פריצקי (סטודנט), יורם צפריר (סטודנט), דליה קרפמן (סטודנטית), ישראל קביליו (אפיקים), מאיר רפאלי (רמות-מנשה), יוסי ריפנברג (ירושלים), ד"ר שמואל שטראוס (ארצות-הברית), יואל שוארץ (מעברות), יאיר שפון (סטודנט), מירה שפילברג (סטודנטית). זו האחרונה והסטודנטית אסתר מן הוסיפו אף להושיט את עזרתן היעילה בירושלים. הצילומים בתוך המערה נעשו על-ידי ה"ה ו. בראון וד. הריס; צילומי הכלים — על-ידי הצלם-האמן מר י. ש. שווייג; תכנית המבנה הע'סולי הוכנה על-ידי מר ד. בראדון. לכולם נתונות תודותי הלבביות. במיוחד מחזיק אני טובה למר י. שנהב ולעוזרו מר דורון על השימור המוצלח של כלי המתכת והשן של המטמון.

1. ראה: ב. ליפשיץ, התעודות היווניות מנחל-צאלים ונחל-משמר, ידיעות, כה, א—ב, תשכ"א, עמ' 68; idem, The Greek Documents from Nahal Seelim; and Nahal Mishmar, *IEJ*, 11, 1961, pp. 56, 62; P. Benoit, J. T. Milik & R. de Vaux, *Les Grottes de Murabba'at*, Oxford 1961, p. 213

2. ראה: פ. בראדון, מערות מדבר יהודה, מחנה ג', ידיעות, כה, א—ב, תשכ"א, עמ' 41; idem, Expedition to the Judean Desert 1960, Expedition C, *IEJ*,

בכל שטח המערה ערכנו חפירות בשכבה שמתחת לרצפות הכבושות עד לעומק של מטר, לפחות; ובחלקה הדרומי — אף עד לעומק של שני מטרים ויותר. כלי-החרס שנתגלו דומים לאלה שנמצאו אשתקד בשכבה זו, והם אפייניים לתרבות תלילאת-ע'סול, באר-שבע ואתרים כאלקוליתיים אחרים. כן נחשפו סימנים, כגון עיטור של משה פסים ושפה מעובה של פערור, שהם טיפוסיים לכלים מתחילת תקופת-הברונזה הקדומה. שאר הממצאים במקום הם: שברים רבים של כלי-חרס; שרידי-בד; חלקי-מחצלות וסלי-קש; מרצעי-עצם; נטיפות; שיירי חפצי-עור, ובכללם סנדל עשוי סוליה ורצועות; סיכת-מתכת; ושברי כף-חרס. בדומה לאלה שנמצאו בתלילאת-ע'סול. בשכבה זו נתגלו שני מוקדי-אש, בהפרש עומק של 30—40 ס"מ, ובכוך א' ובאולם ב' — שני קברי-אדם. בקבר בכוך א' נמצאו גם חתיכת בד וחרוזים. בחקירת השלדים והגולגלות מטפלים הד"ר ה. נתן והד"ר נ. האס מבית-הספר לרפואה של האוניברסיטה העברית.

בקרב מוקדי-האש ובשטחים אחרים של שכבה זו נתגלו שיירי-מזון שונים, וביניהם שיבולות וגרגירים בלתי-מפוחמים של חיטה ושעורה, שנשתמרו הודות ליובש השורר באיזור זה; והיה זה חידוש גמור, שכן עד כה לא נמצאו בארץ שרידי-תבואה בלתי-מפוחמים מימיקדם. הד"ר דוד זיצ'ק, מן האוניברסיטה העברית, שהצטרף למשלחנתו בשבוע הראשון, אסף חומר זה וטיפל בו בעצמו. לפי קביעתו, נמנים ממצאי החיטה עם חיתת-מוצאים תרבותית מטיפוס החיטה הדו-גרעינית, שנקראה בתקופת התנ"ך בשם כוסמת (*Triticum dicocum* (Schrank) Schueb.). מין זה של חיטה, שנמצא כאן לראשונה בחפירות ארכיאולוגיות בארץ, הוא "החוליה החסרה" בין חיתת-הבר הדו-גרעינית (*Triticum dicocoides* Koern.) — היא "אם-החיטה", שנתגלתה לפני למעלה מחמישים שנה על-ידי אהרן אהרונסון — לבין החיטה הקשה (*Triticum durum* Desf.), שגידולה באזורנו ידוע במשך מאות השנים האחרונות. לממצא זה נודעת חשיבות גדולה לגבי מוצא החיטה התרבותית ותולדותיה. — שרידי-התבואה האחרים נמנים עם החיטה החד-גרעינית (*Triticum monococum* L.), היא החיטה התרבותית הפרימיטיבית ביותר, ששרידיה נמצאו גם הם זו הפעם הראשונה בארץ-ישראל, ועם השעורה הדו-

P. P. Kahane, *Notes on the* 11, 1961, p. 29
Finds (Rock-Cut Tombs at Huqoq, של בצלאל רבני ז"ל: *Atiqot*, Jerusalem 1961, pp. 135-137

טורית התרבותית (*Hordeum sativum* Jess. ssp. *distichum* L. pr. p. var.) הנ"ר זיצ'ק ממשיך בחקירתם של שיירי־המוזון האחרים, ומסקנותיו עוד תפורסמנה.

הפרופ' ג. האס, ראש המחלקה לזואולוגיה באוניברסיטה העברית, עוסק במחקר השרידים מבעלי־החיים ובהגדרתם.

ביום השמיני לעבודתנו במערה, בשעה שתיים אחרי־הצהריים, נתקלו הסטודנטית רות פצ'רסקי והחייל פרדי הלפרין בראשה של אבן משופעת. המכסה כוץ־מגרעת בתוך הקיר הדרומי שבאלום ב'. אבן־הכיסוי היתה פגומה בקצותיה, וכבר במבט ראשון אפשר היה להבחין מבעד הסדקים בכמה כלי מתכת נוצצים. פתחנו בעבודת־הפינוי של אדמת־השפך ליד האבן ובסביבתה, עד שנתגלתה כולה. עם חשיכה היה הכרח להפסיק את המלאכה. הודעתי טלפונית על התגלית לכל המחנות, ולמחרת בבוקר השכם פתחנו בחשיפת המטמון, במעמדם של מר י. אבירם, מרכז המבצעים במדבר יהודה, והצלם, מר ו. בראון.

כשלוש שעות נמשכה הוצאתם של הכלים, שהיו ארוזים ועטופים בתוך מחצלת, ממחבואם (לוח יט, 1—2); מספרם הגיע, להפתעת כולנו, לארבע מאות עשרים ותשעה! כל הכלים — פרט לשישה מהמאטיט, שישה משנהב ואחד מאבן — עשויים נחושת, והם מרהיבים עין ביפיים ומפתיעים ברמת־ייצורם הטכנית המעולה, ובחלקם אף בתעלומת זרותם.

כמה מן הכלים היו ידועים לנו בשמותיהם, ואף השימוש בהם היה נהיר לנו, אך רבים מהם היו מטיפוסים זרים וחדשים, שלא נתגלו עד כה כמותם בכל החפירות הארכיאולוגיות שנערכו בארץ ובחוץ־לארץ. הגדרנום אפוא בכינויים מאולתרים, בהתאם לדמיונם לכלים שכיחים. נמצאו במטמון: קרדומות ואזמלים; פטישים; "ראשי אלות"; קנים חלולים, חלקים, עטורים, מצויצים, מעונפים, נושאי פסילי ציפרים ובעלי־חיים, כגון: איילות, יעלים, תאו, עזי־בר, נשר; "קרנות" (ובאחת מהן נשתמר חוט מושחל בנקבי השפה); עטרות חלקות ומעוטרות הדר (ראה להלן); סלסלות; סיר; פסיל עם פני אדם; שרביטים; נסים; קופסת־שנהב; כלים מחוררים, עשויים — כהגדרתו של הפרופ' האס לאחר־מכן — משן היפופוטאם; ועוד.

ההתרשמות הראשונה מצורת הטמנתם של הכלים במחבוא הכוך ודרך אריזתם בתוך המחצלת האחת היתה, שלפנינו ממצא הומוגני, בן תקופה אחת. לאחר העלאת המטמון מהמערה סודרה תערוכת־בזק של הכלים בחצר

מחננו, שנהרו אליה חברי שאר המשלחות. בהתייעצות, שנערכה בו בערב עם ראשי שאר המחנות, ה"ה אביגד, אהרוני וידין, סוכמה מסקנה ראשונה, בהסתמך על כמה טיפוסים כלים זהים ומקבילים לכלים ידועים, שיש לייחס את המטמון כולו לשלהי התקופה הכאלקוליתית. בהמשך מחקרי בירושלים, ביחוד לאחר ביקורים של הכלים, נתגלו סימני-היכר מובהקים נוספים, שאישרו אותה מסקנה.

במסגרת של דין-וחשבון ראשון זה נסקרים טיפוסים הכלים והאורנאמנטים העיקריים, על הקבלותיהם המאלפות, בקווים כלליים, ואילו תיאור מלא של הממצא, בצירוף ביאורים מקיפים, יבוא בפרסום המלא. והרי רשימת הכלים: כ-240 "ראשי-אלות" עשויים מתכת (לוח כ, 1, 3) בגדלים שונים (קטרם 3—6 ס"מ) ובצורות מגוונות: כדוריים, פחוסים, כודדים, דיסקיים, ואחדים מהם אף מעוטרים בעיטור טבוע או בולט. כמה טיפוסים זהים של "ראשי-אלות" נמצאו במערה הכאלקוליתית בנחל צאלים במדבר יהודה³ ובבאר-שבע⁴. מן הראוי לציין, שעד כה לא נמצא מספר כה רב של "ראשי-אלות" בשום חפירה ארכיאולוגית שהיא, לא בארץ ולא מחוצה לה. שישה "ראשי-אלות" עשויים המאטיט (לוח כ, 2), אף הם בגדלים שונים (קטרם 4—6 ס"מ) ובצורות שונות: כדוריים, פחוסים וכודדים. דומים להם נמצאו בשכבה של התקופה הכאלקוליתית בנחל צאלים⁵, בבני-ברק⁶, באזור⁷, בבאר-שבע⁸ ובמגידו⁹.

"ראשי-אלה" אחד עשוי אבן (לוח כ, 3, באמצע), כודד. חפצים

3. ראה: י. אהרוני, מערות מדבר יהודה, מחנה ב', ידיעות, שם, עמ' 22, לוח יב, 2; idem, Expedition B, *IEJ*, 11, p. 14, Pl. 8 B
4. ראה: J. Perrot, The Excavations at Tell Abu Matar near Beersheba, *IEJ*, 5, 1955, p. 79, Pl. 15A; idem, Les Fouilles d'Abou Matar près de Beersheba, *Syria*, XXXIV, 1957, pp. 1 ff., Pl. I:3
5. ראה למעלה, הערה 3.
6. י. קפלן, החפירות בבני-ברק, עתיקות, ד (יפורסם בקרוב). הריני מודה למחבר על אדיבותו.
7. J. Perrot, Une Tombe à ossuaires du IVe millénaire à Azor près de Tel-Aviv, *Atiqot*, III, Jerusalem 1961, p. 83, Fig. 43:4
8. ראה: Perrot, *op. cit.* (supra, n. 4), *IEJ*, p. 189; מ. דותן, החפירות בחורבת בתר (באר-שבע), עתיקות, ב, ירושלים תשי"ז—תשי"ח, עמ' 27, לוח VII:4.
9. ראה: G. Loud, *Megiddo*, II, Plates, Chicago 1948, Pl. 270: 11

דומים לוֹ ושונים ממנו נמצאו בתלילאת־ע'סול¹⁰, בבאר־שבע¹¹, באתר H בנחל עזה¹², במגידו¹³, ביריחו VII¹⁴ ובבית־שאן¹⁵. "ראשי־אלות" מתקופה זו, עשויים מחמרים דומים, וכן משיש, מבולת ומשחם נתגלו בכל המזרה הקדמון באתרים שונים¹⁶.

כעשרים אזמלים וקרדומות עשויים מתכת (לוח כא) בגדלים שונים (ארכם 15—30 ס"מ) ובצורות שונות: עם דפנות ישרים, מעובים ודקים (מ־3 ס"מ עד 3 מ"מ), ועם להבים ישרים, מעוגלים ומכונפים, חדים וקהים. כלים דומה להם בצורתם הכללית נתגלו באתרים כאלקוליתיים אחרים בארץ, כגון: נחל צאלים¹⁷, תלילאת־ע'סול¹⁸, בית־שאן¹⁹, מצר²⁰, וכן במצרים²¹, בסוריה²², באנטוליה²³ ובמסופוטאמיה²⁴.

A. Mallon, R. Koeppel & R. Neuville, *Teleilat Ghassul*, I, : ראה: 10
Rome 1934, pp. 71—72, Pl. 35

11. ראה: חורבת בתר (למעלה, הערה 8), עמ' 17.

E. Macdonald, J. L. Starkey & L. Harding, *Beth Pelet*, II, : ראה: 12
Prehistoric Fara, London 1932, Pls. XXVII: 78—82, XXVIII: 9

13. ראה: Loud, *op. cit.* (supra, n. 9), Pls. 270: 2 ff.

J. Garstang a. o., Jericho, *AAA*, XXIII, 1936, Pls. 30: 19, : ראה: 14
36: 25

G. M. FitzGerald, The Earliest Pottery of Beth-Shan, *Museum* : ראה: 15
Journal, XXIV, Philadelphia 1935, Pl. III: 26—28

W. M. F. Petrie, *Prehistoric Egypt*, London 1920, pp. : ראה, למשל: 16

22—24, Pls. XXV, XXVI; E. A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*,
I, Philadelphia 1935, Pl. XL: a; J. Tobler, *ibid.*, II, Philadelphia 1950,
IEJ, Pl. 8 A ; 1 : ראה: 17 אהרוני (למעלה, הערה 3), לוח יב,

18. ראה: *Teleilat Ghassul*, I, Pl. 34: 2

19. FitzGerald, *op. cit.* (supra, n. 15), Pl. III: 21—23

M. Dothan, Excavations at Meşer, *IEJ*, 7, 1957, p. 226, Pl. : ראה: 20
37: C—D

W. M. F. Petrie, *Tools and Weapons*, London 1917, Pl. XVI : ראה: 21

R. J. & L. S. Braidwood, *Excavations in the Plain of Antioch*, : ראה: 22
I, Chicago 1960, Fig. 185: 6 (Phase F)

M. E. L. Mallowan, Excavations at Brak and Chagar Bazar, : ראה: 23
Iraq, 9, 1947, Pl. XXXI: 9; H. Koşay & M. Akok, Preliminary Report
on Text Excavations at Büyük Güllücek, *Belleten*, XII, 46, 1948, pp.
479 ff., Pl. XCIX: 18, 19 (Fig. 36)

Tepe Gawra, I, Pl. XLVIII: 8 (str. VIII); *ibid.*, II, Pl. CXVIII: : ראה: 24

כשמונים קנים עשויים מתכת (לוחות כב—כד), מקצתם חלולים ומקצתם אטומים. הקנים זהים במהותם, אך שונים בעיטורם ובגדלם (ארכם 10—40 ס"מ). בחפירות באר-שבע נמצא חלקו העליון של קנה-מתכת חלול²⁵, הדומה לטיפוס הכללי של הקנים שלנו.

חמישה כלים דמויי-חרמש, עשויים משן היפופוטאם (לוח כג, 2). ארכם 30—40 ס"מ. כן נמצאה קופסה מוארכת וקעורה במקצת עשויה שנהב. כל חמשת הכלים הנ"ל מחוררים (47—73 חורים), ובאמצעיתם — בליטת-צוואר מחוררת. נמצא שבר כלי דומה להם בחמרו ובצבינו (6×5 ס"מ; 5 חורים שלמים ו-4 חורים-למחצה), ובאמצעיתו — אותה בליטת-צוואר מחוררת²⁶. עד לגילוי כלי-השן במטמון לא נמצא אה לאותו שבר-כלי בכל חפירה אחרת, ולא היתה ידועה צורתו של הכלי בשלמותו.

עשר עטרות עשויות מתכת, שהן דומות זו לזו במראן הכללי, אך שונות בגדלן (גבהן 9—17.5 ס"מ וקטרן 15.6—19.1 ס"מ), במשקלן (928—1971 גרם) ובעיטוריהם המגוונים. נעמוד על שתיים מהן, היינו, העטרות 61-177 ו-61-178.

העטרה הראשונה היא כלי גלילי חלול, שמעל שפתו העליונה מזדקרים עיטורים מגולפים יצוקים יחד (לוח כה). הגוף מסב שתי שפיות משוטחות, הבולטות כלפי חוץ, ואילו הדופן קעור במקצת ויש בו פתח מרובע (5.5×5—5.2 ס"מ). מעל לשתי המזוות, מזה ומזה, עיטור של זיזים גליליים עם ראשים דיסקיים. בשפה התחתונה זיז-רגל (6 מ"מ) ושני נקבים, שוודאי נועדו לזיזי-רגליים. כן נשתמרו שרידים של ארבע בליטות זעירות, ואפשר אלה שרידים של תהליך היציקה. חלקו החיצוני של הדופן מקושט בעיטור טבוע. בין שלושת הקווים, הנפסקים לסירוגין, עיטור בשתי שורות של "דגם אידרה", או של ענפי דקל. מימין לפתח, במפגש האידרות, נוצרים מעוינים.

מעל לשפה העליונה ומעל למזוות הפתח והזיזים ניצב דמוי-עמוד יצוק

1, 2 (str. XI-XII); M. E. L. Mallowan & J. C. Rose, *The Excavations at Tell Arpachiyah*, London 1935, Pl. X: i

25. ראה: *IEJ*, p. 172, Figs. 20: 24 b, c = *Syria*, p. 27, Fig. 23: 24 b, c

26. שבר כלי-השן מוצג בבית-הנכות של אגף-העתיקות. מספרו המוזיאוני: באר מטר 56-1218.

5.1 ס"מ), שבראשו כותרת דיסקוס ובאמצעיתו דיסקוס גדול יותר. מימין ומשמאל לדמוי־עמוד זה נמצאים שני שרידים של בליטות שבורות. כנראה, היה קיים עמוד מקביל לו מעל למזוזה השמאלית.

מעל לאותה שפה מתנוססים שני דמוי־שערים (גבהם 10.5 ס"מ), מזה ומזה, במקביל וגב אל גב. השערים הם בצורת מלבן, ומעליהם מתנוססים ראשי־מגדלים מוארכים וצרים. מזוזות השערים עטורות ארבעה־ארבעה זיזים קטנים עד לכתפיהן. מעל למגדלים מזדקרים שני זוגות של קרניים, עטורות בקווים טבועים. בין השערים, מעל השפה, ניצבות שתי ציפרים (גבהן 4.7 ס"מ), בעלות צווארים מוארכים. הגופות והצווארים, המגולפים באופן סכימאטי, עטורים בקווים טבועים.

העטרה השנייה (לוח כו), שמספרה 178-61, היא כלי גלילי חלול בעל דופן קעור במקצת עם שפיות למעלה ולמטה, חדות ומשופעות כלפי חוץ. מעל לשפה העליונה מזדקרים דמוי־ו כפוף, שראשו מעובה, ושרידים של שש בליטות שבורות נוספות. בשפה התחתונה שבע גבשושיות, אם של רגליים ואם של שרידי תהליך היציקה. בשולי הדופן, למעלה ולמטה, עיטור של קו סכסכי טבוע. באמצע, בין שני קווים מקבילים, טבוע כוכב בן שבע צלעות. סמוך לשפה העליונה נמצא עיטור של פני אדם, בעל אף בולט (7 מ"מ), עיניים עגולות ואישונים מודגשים. מעל לראש נשתיירו שני שרידים של בליטות מולחמות, שמהותן אינה ידועה (קרניים?).

גם בקנה־הפסיל, שמספרו 84-61, מופיעים פני־אדם (לוח כג); זהו קנה חלול, עטור בשלושה זוגות של קווים מקבילים טבועים. בחלקו העליון של הקנה שפה דיסקית, ומתחתה עיבוי בצורת ראש ופנים של אדם, בעל אף־נשר בולט, עיניים מעוגלות ורמז של פה. משני צדי הראש, במקום האזניים, מזדקרות בליטות־זרועות גליליות ומוארכות (2.3 ס"מ). כן מזדקר שריד של זרוע נוספת מאחורי הקדקוד.

האף והעיניים של פני האדם שבעטרה ובקנה־הפסיל מהמטמון זהים בצורתם לעיטורי האף והעיניים האפייניים שעל־גבי המגדלים־הראשים המגוונים של חזיתות הגלוסקמאות הכאלקוליתיות, שנתגלו בחדרה²⁷, בבני־ברק²⁸, בתל־

27. E. L. Sukenik, A Chalcolithic Necropolis of Haderah, *JPOS*,: ראה XVII, 1937, pp. 15 ff.

28. J. Ory, A Chalcolithic Necropolis at Bnei Braq, *QDAP*,: ראה XII, 1942, pp. 43 ff., Pl. XVIII: 1-3

אביב²⁹ ובאזור³⁰. דמיון בולט נוסף קיים בין הפתח הקרוע בעטרה 177-61, על עיטורי-הבליטות שמעליו, לבין השערים-החזיתות עם המגדלים-הראשים שמעליהם ועיטורי הזיזים והקרניים שבראשם, שאף הם אפייניים לעיטורי הגלוסקמאות הכאלקוליתיות מבני-ברק ואזור. גם דגמים שונים, כגון "דגם האירדה" — או דגמים צמחיים — ומשולשים, המקשטים את העטרות, זהים לציורים-התמשיחים של גלוסקמאות וכלי אבן וחרס מאותה תקופה, שרשיהם נעוצים בתקופה קדומה יותר. הציפורים, המופיעות מעל עטרה זו, נמצאות גם בפרסקו של תלילאת-ע'סול³¹, ובדמיון יתר — בתמשיח על גבי חרס מאותו מקום³². הכוכב, שהוא עיטור קדום, המופיע בעטרה 178-61, דומה במהותו לכוכב בפרסקו הגדול של תלילאת-ע'סול³³ (8 צלעות) וכן דומים פריטים אחרים, שידובר עליהם בהרחבה בדיון-וחשבון המלא.

יש לקוות, שהודות לממצאים אלה ולידיעות הרבגוניות שהם מספקים לנו, נוכל להתקרב לפתרון של כמה מן הבעיות מן התקופה הנדונה, שהיו סתומות עד עתה.

נעמוד עתה על משמעות העיטור של פני האדם, שהוא זהה, כאמור, בגלוסקמאות הכאלקוליתיות ובשניים מכלי המטמון, שהם קנה-הפסיל והעטרה. ידועים לנו פסילי "האלה האם", או "אלת הפריון", שהיו שכיחים בכל המזרח הקדמון, וכן פסילי הבעל, לצורותיהם השונות, החל בתקופות הקדומות ועד לעשתרות המאוחרות. פסילי "האלה האם" מכורים ומפוסלים בדפוסים משתנים בכל התקופות, כסמלים של דמויות מן העולם המיתולוגי והמאגי.

בחלק מפסילי "האלה האם" מודגשים הפנים — האף והעיניים — וכן השדיים והרחם — היינו, אברי הפריון, הלידה, החיות והשפע — או גם חפינת השדיים בשתי כפות הידיים ורגליים כפופות בכריעה ללדת, לפי מנהג קדום, המיוצג גם בפסילים ניאוליתיים והמקובל עד היום אצל עמים פרימיטיביים. בחלקם

29. ראה: י. קפלן, הארכיאולוגיה וההיסטוריה של תל-אביב—יפו, תל-אביב 1959, עמ' 30—31, ציור 7.

30. ראה: Perrot, *op. cit.* (supra, n. 7), pp. 1 ff., Figs. 8 ff., Pls. III ff.; עיטורי קרניים—Figs. 16D, 32: 9.

31. ראה: *Teleilat Ghassul*, I, Pl. 57.

32. ראה: R. Koepfel, H. Senès a. o., *Teleilat Ghassul*, II, Rome 1940.

Pl. 13

33. ראה: *Teleilat Ghassul*, I, Frontispice: La grande peinture à l'étoile.

מתוארים רק הראש, האף, העיניים, הפה, הבליטות הקטנות לצדדים, שהן רמז לידניים פרושות, והגוף, המותווה במתניים ובבטן מעוגלת, המסתיימת במשולש — אגב ציון הפותה ובלעדיה, או רמז לשערות בצורת ניקוד — או ללא משולש, או גם בצורת טראפזה הפוכה עם סימון הפותה.

לעומת זה מופיעים בכמה פסילים נתון אחד או שניים מכל אלה, או גם בצורה חלקה לגמרי. בתווי של גוף אשה, ואף בתווי מצומצם יותר ובצורה מופשטת, היינו, כגוף מלבני עם בליטת ראש מעליו בצורה מעוגלת, זוויתית, קוננית, או כגוף ממותן בלי ראש. קיים גם גילוי קיצוני יותר בתחום זה בצורת אבר מאברי גוף האשה, המשמשים כסמל־רמז בלבד של ראש, אף, עיניים, שדיים או רחם בצורת משולש, אם לחוד ואם במצורף.

מעניין לציון, שהמשולש עם קו הפותה בתוכו מסמל בכתב הפיקטוגראפי השומרי אשה³⁴. בתקופה מאוחרת יותר משמש המשולש סמל לפריון האדמה³⁵. בין חפצי המטמון נמצא כלי־מתכת בצורת משולש עם חור באמצעיתו (121-61; לוח כ, 1), שנועד ודאי לתקיעת מוט עץ, שנישא כנס בטכסי־פולחן.

אין לתמוה על סמיכות זו של פריון ומוות. כבר עמדו חוקרים על דאגתם של החיים למתים ועל הטיפול המיוחד בקבורתם, שבאה — בין השאר — על ביטויה בציודם במנחות, במזון ובכלי שימוש ונוי. המרמזים על האמונה בהמשכיות הקיום של האדם גם לאחר המוות, אמונה ששרשיה נעוצים בערפילי התקופה הקדומה.

מסתבר אפוא, שהאף — לפעמים תוך הדגשת הנחיריים — שהוא המוטיב העיקרי והמודגש בראש הגלוסקמאות, כברבים מפסילי "האלה האם", ודאי מסמל את נשמת־החיים. והוא הדין לעיניים וסמלי־הפריון, המגלמים את רעיון התחייה והבלבוב.

ניתן עתה לעמוד על משמעותם הארכיטקטונית והמהותית של המבנים, שבאורה כללי וכן בפרטים זהים הם עם הגלוסקמאות המלבניות (על הגלוס־קמאות בצורת כדים אדון בדין־חשובן המלא), הפתח ושערי העטרה.

א. ל. סוקניק המנוח הניח בשנת 1937³⁶, והנחתו זו נתקבלה על דעת כל

34. ראה: D. Diringer, *The Alphabet*, New York 1949, p. 46, Fig. 19

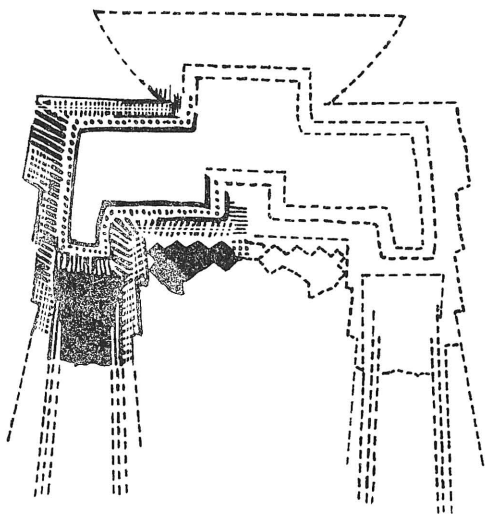
35. ראה: E. D. van Buren, *Symbols of the Gods in Mesopotamian Art*,

Analecta Orientalia, 23, Roma 1945, pp. 14 ff.

36. ראה: Sukenik, *op. cit.* (supra, n. 27), p. 26

החוקרים, שגלוסקמת־המתים עשויה כמתכונת בית־מגורים כאלקוליתני, ושימשה תחליף לאותו בית כמקום־קבורה לנפטר, שגר בו. עתה ניתן לבחון דעה זו מחדש, שכן אם נעביר קו דמיוני בין שני השערים שבעטרה, הרי נקבל את צורתה הארכיטקטונית של הגלוסקמה בשלמותה. זהות זו מתגלמת גם בסמלי הקרניים, המתנוססים בראשי השערים בעטרה ובגלוסקמאות וכן בעיטורי הזיזים. לאור דמיון זה אין, כמדומה, מקום לספק לגבי מהותה של הגלוסקמה. הדעת נותנת, שהעטרה וקישוטיה, שהם סמלי־פריזון מובהקים, כפי שניזכר עוד, וכן השערים עם הקרניים שמעליה אינם מתארים בית־מגורים רגיל, אלא מבנה, הקשור בפולחן דתי. הגלוסקמה ושערי העטרה מטמלים אפוא מקדש.

עכשיו אפשר לבסס מסקנה זו גם על הפרסקו הגדול של תלילאת־ע'סול. הקטע הקטן והמפואר של מבנה, שנשתמר כאן בפנינה הימנית, הוא, לדעת החופרים, חלק ממבנה גדול³⁷. למרות הדיון הרחב של חוקרים רבים בפרסקו לא נתבררה עד היום כל צרכה מהותו של קטע־מבנה זה. נראה לי, שעכשיו

שחזור המבנה בפרסקו הגדול של תלילאת־ע'סול

37. ראה למעלה, הערה 33.

ניתן לפתור בעיה זו. הדרך המוליכה לזיהוי הקטע היא: שחזור הקו האלכסוני המקוטע מעל לכתף-המבנה, משמאל. שכן יש להשלים קו אלכסוני זה כלפי מעלה; למתוח קו אפקי מעליו; ולחזור ולסיימו באלכסון כלפי מטה, במקביל לצלעו השמאלית. לפי שחזור זה נקבל ראש טראפזי הפוך, הדומה בצביונו לאחד מטיפוסי הראשים-המגדלים של הגלוסקמות. ואם נשחזר את גוף המבנה לפי הקטע שנשתמר, הרי נקבל את חזית הגלוסקמה בצורתה הכללית, עם שער אחד או שניים (ראה ציור), שהם רגילים בתיאורי שערי מקדשים באמנות הקדומה. מתוך אפיו הכללי של הפרסקו, המכיל, לדעת חוקרים רבים, תיאורים של סמלי קדושה ופולחן, יש להסיק, שהמבנה הנדון לא היה אלא מקדש.

לפנינו אפוא טיפוס של המקדש וחזיתו בתקופה הכאלקוליתית בארץ; ומסתבר, שדמותו מבוססת על הווי מקומי, המשתקף גם בקישוטי העטרה, הגלוסקמה והפרסקו של תלילאת-ע'סול, והקשור בדתם ובטכסי פולחנם האחידים של אנשי היישובים הכאלקוליתיים כאן.

*

עבודה רבה מושקעת עכשיו בחקירות מיטאלורגיות וטכנולוגיות, באנאליזות של המתכת של כלי המטמון וכן בחתירה לגילוי מקור-מחצבתה של מתכת זו. מתוך הנתונים שברשותנו יוצא, שהכלים עשויים נחושת, המכילה אחוז גבוה של ארסן. עוסקים בבדיקות מר ר. פוטשקין ומר ק. בר־אבי. מהנדסי תע"ש; הפרופ' ק. בן-תור, ראש המכון הגיאולוגי; ד"ר ו. בודנהיימר; ד"ר ל. הלר והגיאולוג קונרד קיי. כן נערכות בדיקות של הברז, החוטים, העץ והמחצלת, שנמצאו עם כלי-המטמון, ושל ממצאים אורגאניים אחרים בשכבות המערה על-ידי הד"ר מ. לוין והמהנדס ש. הורוביץ במכון לסיבים ויער שעל-יד משרד המסחר והתעשייה. נוסף לכך מבוצעות בדיקות של פחמן 14. תוצאות כל המחקרים האלה והאחרים בבוטאניקה, זואולוגיה ואנתרופולוגיה — תפורסמנה לאחר השלמתן.

מרוכות הן הבעיות, המתעוררות בעקבות גילויים של כלים מרובים ומשוכלים לאלים אלה בתוך המערה; למשל, בעניין זהות יוצריהם, מטרת התקנתם ודרכי השימוש בהם וכו'; וכשאותן בעיות תבואנה על פתרון — יפתחו לפנינו אפקי-חקירה חדשים בתחומי ארגון החיים החברתיים והכלכליים, הדת והתרבות בתקופה הנדונה בארץ, שאין לנו ידיעות ברורות עליהם, ויתבררו גם

מקורה ומוצאה של יצירה עשירה זו, אם מדרום ואם מצפון, ממצרים או מקאווקאז, מאיראן, מסופוטאמיה, אנאטוליה או סוריה. בדרך זו תהיה לנו האפשרות להתחקות על שרשי מוצאם של המתישבים ביישובים הכאלקוליתיים עד לתחילת תקופת-הברונזה הקדומה. וראוי לציין, שבשלב זה של המחקר מסתבר, כי הקשר מוליך אל ארצות הצפון. ואם אמנם לפנינו כלי-פולחן, הקשורים במקדש מרכזי באיזור, אם בעין-גדי (בחפירות שנערכו לא מזמן בעין-גדי, בהנהלתו של הפרופ' מזר, נחשף המקדש הכאלקוליתי כולו) או בערד, או באתר אחר, הרי נשאלת השאלה: מה הניע את האנשים להטמין פתאום אוצר זה בתוך המערה, ומהו המאורע ההיסטורי הנעלם, שגרם לאבדן המטמינים, שלא זכו עוד להוציא את האוצר ממחבואו ולהשיבו למקומו, ולחורבן פתאומי של היישובים הכאלקוליתיים במדבר-יהודה ובאזורים אחרים בארץ? — על כל הנושאים האלה ידובר בדין-וחשבון המלא, שלפי תקוותי יראה אור-הדפוס בקרוב.